

Rafał Czachor

Niedemokratyczne tendencje w rozwoju systemów politycznych państw poradzieckich a przypadek Republiki Białoruś

SŁOWA KLUCZOWE:

demokratyzacja, autorytaryzm, neopatrymonializm, państwa poradzieckie, Białoruś

Wprowadzenie

Czas upływający od politycznych przemian przełomu lat 80. i 90. ubiegłego wieku stanowi wystarczającą perspektywę dla weryfikacji głoszonej przez Samuela P. Huntingtona koncepcji „trzeciej fali demokratyzacji”¹, która ewoluowała – w odniesieniu do państw poradzieckich – w kierunku przekonań o zaistnieniu „czwartej fali demokratyzacji”², czy też wykształcenia się „szarej strefy demokracji”³. Fenomen postkomunistycznej transformacji jest przedmiotem wciąż trwających studiów⁴, zaś badacze obecnie skłaniają się ku twierdzeniom, iż państwa poradzieckie zakończyły okres

¹ S.P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995.

² A. Agh, *Globalization and Central-East European Countries' Democratization: The Fourth Wave*, [w:] R. Markowski, E. Wnuk-Lipinski (red.), *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*, Warszawa 2001; M. McFaul, *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in Postcommunist World*, „World Politics” 2002, vol. 54, nr 2.

³ Np.: J. Linde, *Into the gray zone. The recent trend of “hybridization” of political regimes*, „QoG Working Papers” 2009, nr 7.

⁴ Zob. m.in.: J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996; A. Antoszewski (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006.

transformacji, etap przejściowy pomiędzy „starym” a „nowym” w swojej organizacji polityczno-społecznej i są w pełni skonsolidowanymi reżimami nowego typu, potwierdzając tezę o możliwej transformacji systemu niedemokratycznego jednego typu w system niedemokratyczny innego typu⁵. Tym niemniej nawet badacze funkcjonujący w ramach tej samej taksonomii nie są zgodni co do podstawowych założeń i pojęć⁶.

W świetle powyższego pierwszym celem niniejszego studium jest określenie specyficznych cech transformacji politycznej państw poradzieckich, które wciąż pozwalają mówić o geograficznie i kulturowo różnorodnym obszarze byłego ZSRR jako wspólnej przestrzeni, nad której teraźniejszością wciąż piętno odciska radziecka przeszłość. Drugim celem jest określenie specyficznych cech systemu politycznego Białorusi, która jako jedyne państwo europejskie, „ostatnia dyktatura w Europie”⁷, bywa określana jako reżim sułtanistyczny, bliski modelowi orientalnej despotii⁸. Wskazano zatem na wspólne z innymi państwami poradzieckimi oraz indywidualne cechy systemu politycznego współczesnej Białorusi.

Główna teza opiera się na stwierdzeniu, że procesy transformacji społeczno-politycznej w państwach poradzieckich różnią się stopniem zaawansowania i indywidualną specyfiką, jednak wspólnym elementem ich niedemokratyczny charakter, dążenie do wprowadzenia bezalternatywnych rządów uprzywilejowanych grup interesu. Przypadek Białorusi może być rozpatrywany jako system, w którym skupiony wokół prezydenta aparat biurokratyczny odgrywa wiodącą rolę w procesach agregacji interesów i działa na rzecz okresowej mobilizacji społecznej, zastępując w tym oligarchię (która istotną rolę odgrywa w takich państwach jak Ukraina, Armenia, Gruzja).

Do badania zastosowano paradygmat neopatrymonialny, traktując go jako perspektywiczne narzędzie pozwalające przełamać eksplanacyjną niemoc względem przestrzeni poradzieckiej dotychczasowych, najpopularniejszych podejść badawczych. Jest on w literaturze politologicznej

⁵ P. Roeder, *Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes*, „Post-Soviet Affairs” 1994, vol. 10, nr 1; А. Мельвиль, *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, „Полис” 2004, nr 2.

⁶ S.E. Hanson, *The Evolution of Regimes: What Can Twenty-Five Years of Post-Soviet Change Teach Us?*, „Perspectives on Politics” 2017, vol. 15, nr 2, s. 328–341.

⁷ Pojęcie użyte przez sekretarz stanu USA w latach 2005–2009 Condoleezza Rice zostało podchwyczone przez niektórych uczonych, np. Andrew Wilsona w tytule pracy: A. Wilson, *Belarus: The Last European Dictatorship*, Yale 2011.

⁸ S.M. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*, „Europe-Asia Studies” 2000, vol. 52, nr 3.

stopniowo wprowadzany do badań nad państwami transformującymi się, głównie jako narzędzie służące wyjaśnieniu przyczyn względnie stabilnego funkcjonowania systemów społecznych o cechach dysfunkcyjnych (m.in. blokowanie Deutchowskich kanałów komunikacji, powszechność korupcji, nepotyzmu, zjawisk *state capture*)⁹.

Ku modelowi poradzieckiego niedemokratycznego systemu politycznego

W tranzytologii, nauce o zmianach w systemach politycznych, wyróżnia się dwa zasadnicze podejścia, które tłumaczą źródła, specyfikę przebiegu oraz efekty końcowe transformacji. Podejście strukturalne uwypukla zależność pomiędzy poziomem rozwoju socjoekonomicznego, istniejącymi wartościami kulturowymi a możliwością implementacji demokratycznego systemu politycznego. Badacze reprezentujący powyższe podejście wyróżniają trzy zasadnicze przesłanki demokratyzacji: wysoki poziom samoświadomości narodowej; wysoki poziom rozwoju gospodarczego; społeczną popularność wartości umożliwiających funkcjonowanie demokracji (w tym kapitał społeczny, zaufanie do instytucji politycznych i współobywateli)¹⁰. Drugie podejście – proceduralne – kładzie nacisk na indywidualne i nieuwarunkowane kulturowo czy ekonomicznie zachowania aktorów politycznych. W świetle wspomnianego ujęcia transformacja systemowa jest bardziej „chaotyczna”, nieprzewidywalna, aczkolwiek wciąż zależna od czynników, na które nacisk kładzie się w podejściu strukturalnym¹¹. Oba podejścia wzajemnie się nie wykluczają, a próba ich syntezy w analizie przypadków transformacji systemowej pozwala na uwzględnienie szerszego spektrum zmiennych natury instytucjonalnej i behawioralnej.

⁹ Paradygmat ten, rozwijany głównie do badań nad postkolonialną Afryką, w odniesieniu do przestrzeni postradzieckiej wykorzystano m.in. w pracach: A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan* [w:] D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012; H.E. Hale, *Patrimonial Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015; R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.

¹⁰ G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture Revisited: An Analytical Study*, Boston 1980; D. Rustow, *Transitions to Democracy*, „Comparative Politics” 1970, nr 2.

¹¹ G. O'Donnell, P. Schmitter, *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*, Baltimore 1986.

Logika rozwoju autorytarnego systemu politycznego Republiki Białoruś wskazuje, że nie jest to unikalny fenomen, lecz jeden z przykładów nieudanej demokratyzacji państwa poradzieckiego. Prześledzenie charakterystycznych cech procesów transformacji systemów politycznych większości państw poradzieckich pozwala na stwierdzenie, iż ich celem było ustabilizowanie bezalternatywnych rządów prezydenckich, będących swoistą odpowiedzią na kryzys legitymacji władzy oraz zabezpieczających znajdującym się u władzy elitom zachowanie *status quo*¹². Ponad dwudziestopięcioletni okres transformacji poradzieckich systemów politycznych zakończył się ustabilizowaniem reżimów niedemokratycznych, potwierdzając tezę o istnieniu na tym obszarze „szarej strefy demokracji”¹³. Godny podkreślenia jest fakt, że przywódcy państw poradzieckich, w tym prezydent Białorusi Aleksander Łukaszenko, stale operują retoryką demokratyczną, a w ustawach zasadniczych wszystkich republik powstałych na gruzach ZSRR formalnie gwarantowany jest ustrój demokratyczny. Mimo że deklaracje przywiązania do zasad demokracji i praw człowieka składały władze wszystkich powstających państw poradzieckich, mające wspólny punkt wyjścia w postaci upadającego totalitarnego ZSRR, tworzące się systemy polityczne poszczególnych republik obrały różne kierunki rozwoju. W rezultacie we wszystkich państwach byłego ZSRR (z wyjątkiem republik nadbałtyckich) ukształtowały się systemy niedemokratyczne, różniące się „stopniem niedemokratyczności”, podobnie jak i innymi cechami rozwoju społeczno-ekonomicznego (na które, jak wspomniano, zwraca się uwagę w podejściu strukturalnym).

Zgodnie z *Indeksem Demokracji*, wskaźnikiem uwzględniającym kryterium wolności politycznych oraz praw obywatelskich, dysproporcje w zakresie stopnia demokratyczności poradzieckich systemów politycznych są znaczne. System żadnego z państw postradzieckich nie jest klasyfikowany jako w pełni demokratyczny, zaś do demokracji wadliwych zaliczana jest jedynie Mołdawia. Porównanie danych z 2012 i 2016 roku prowadzi do wniosku, że systemy polityczne państw poradzieckich cechują się własną dynamiką. Połowa z nich nieznacznie poprawiła rezultat, co oznacza niewielki postęp w kierunku demokratyzacji. Druga połowa zanotowała odwrotną tendencję. Ustrój Białorusi, mimo pewnej poprawy pozycji w rankingu *Democracy Index*, w stopniu swojej represyw-

¹² Tezę tę na przykładzie Rosji, lecz w szerokim kontekście rozwoju życia politycznego państw postradzieckich, omawiał: Д.Е. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010.

¹³ G. Ekiert, J. Kubik, M.A. Vachudova, *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, vol. 7, nr 21.

ności jest bliski reżimom środkowoazjatyckim. Fakt osobliwości białoruskiego systemu politycznego, choć bez wskazania na jego niedemokratyczny charakter, zauważany jest zarówno przez białoruskich badaczy, ale również władze państwowe¹⁴.

Tabela 1. Reżimy polityczne państw poradzieckich (bez państw nadbałtyckich) zgodnie z *Indeksem Demokracji 2016* (w nawiasie dane z 2012 roku)

Miejsce	Miejsce na świecie	Państwo	Wskaźnik demokratyzacji	Typ reżimu
1.	76 (67)	Mołdawia	6,01 (6,32)	demokracja wadliwa
2.	78 (93)	Gruzja	5,93 (5,53)	system hybrydowy
3.	86 (80)	Ukraina	5,70 (5,91)	system hybrydowy
4.	98 (106)	Kirgistan	4,93 (4,96)	system hybrydowy
5.	120 (114)	Armenia	3,88 (4,09)	reżim autorytarny
6.	127 (141)	Białoruś	3,54 (3,04)	reżim autorytarny
7.	134 (122)	Rosja	3,24 (3,74)	reżim autorytarny
8.	139 (143)	Kazachstan	3,06 (2,95)	reżim autorytarny
9.	148 (139)	Azerbejdżan	2,65 (3,15)	reżim autorytarny
10.	158 (161)	Uzbekistan	1,95 (1,72)	reżim autorytarny
11.	161 (151)	Tadżykistan	1,89 (2,51)	reżim autorytarny
12.	162 (161)	Turkmenistan	1,83 (1,72)	reżim autorytarny

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Democracy Index 2016. Revenge of the 'deplorables'* https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2016 (dostęp: 6.10.2017); *Democracy Index 2012. Democracy at a standstill*, https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034 (dostęp: 6.10.2017).

Istotne zatem wydaje się zarówno określenie cech właściwych kategorii „poradzieckiego reżimu niedemokratycznego”, jak i zweryfikowanie na ich podstawie autorytarnego reżimu białoruskiego, wyróżniającego się na tle państw europejskich nie tylko stopniem opresyjności, ale również antymodernizacyjnym charakterem. Odnosząc się do czynnika cywilizacyjno-religijnego należy zaznaczyć, iż Białoruś jest najbardziej niedemokratycznym (obok Rosji i Kuby) reżimem spośród państw należących do

¹⁴ A. Łukaszenko stwierdzał m.in. ukształtowanie się białoruskiej „trzeciej drogi” i „własnego modelu rozwoju społeczno-gospodarczego”. А.Г. Лукашенко, *Стратегия будущего*, [w:] А.Н. Косинец и др. (red.), *Первый съезд ученых Республики Беларусь: сборник материалов. Минск 1–2 нояб. 2007 г.*, Минск 2007, s. 35.

kręgu kultury chrześcijańskiej. Jednocześnie reprezentuje wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego: w rankingu *Human Development Index* spośród państw poradzieckich (nie uwzględniając republik bałtyckich) zajmuje drugie po Rosji miejsce, zaś w perspektywie ogólnoświatowej jest to miejsce 52., wyższe niż zajmowane przez np. Bułgarię, Serbię czy Brazylię¹⁵.

Cechy charakteryzujące poradziecki reżim niedemokratyczny¹⁶

Wykształcenie się funkcjonujących obecnie tradycyjnych i charyzmatycznych modeli legitymacji władzy państwowej było nierozdzielnie związane z pojawieniem się w przełomowym, rewolucyjnym dla państwa momencie wyrazistego lidera. Legitymacji ich rządów sprzyjała społeczna dezaprobatą istniejącej sytuacji politycznej oraz kontestacja społecznej anomii, która wykształciła się w związku z upadkiem ideologii komunistycznej. Przywódcy poszczególnych państw, w znacznym stopniu odpowiedzialni za wyznaczenie kierunku transformacji systemów politycznych, swoją wysoką pozycję osiągnęli bądź jeszcze w okresie istnienia ZSRR (Lew Ter-Petrosjan, Nursułtan Nazarbajew, Islam Karimow, Sapurmurad Nijazow), bądź wkrótce po uzyskaniu przez poszczególne republiki suwerenności (Hejdar Alijew, Emmomali Rachmonow, Leonid Kuczma, Aleksander Łukaszenko). Rozwój systemów politycznych pod ich rządami zmierzał do wykształcenia bezalternatywnych rządów prezydenckich, w których do minimum ograniczona jest możliwość dokonania niekontrolowanej przez obóz rządzący alternacji władzy. Mimo że politycznym celem było stworzenie mechanizmu bezalternatywnych rządów i skutecznego przekazywania władzy wskazanej przez prezydenta osobie, w praktyce życia politycznego kilku państw wykształciły się quazidynastie, niekonieczne oparte na więzach krwi, a bardziej na typie przywództwa: Hejdar Alijew i Ilham Alijew w Azerbejdżanie, Sapurmurad Nijazow i Kurbanguły Berdymuchamedow w Turkmenistanie, Borys Jelcyn, Władimir Putin, Dmitrij Miedwiediew i ponownie Władimir Putin w Rosji. Niewykluczone wydaje się zastosowanie tegoż mechanizmu przekazywania władzy w ramach rodziny w przypadku rodu

¹⁵ *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*, http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf (dostęp: 1.10.2017).

¹⁶ Wcześniejsza autorska konceptualizacja zagadnienia została opublikowana w postaci artykułu: R. Czachor, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2015, nr V/II, s. 85–98.

Nazarbajewów w Kazachstanie (córka Dariga i zięć Timur Tulibajew), czy Łukaszenków na Białorusi (syn Wiktor). Quazidynastie stanowią jeden z kluczowych elementów sieci politycznych, wokół których zbudowane są grupy interesu. Rywalizują one o dostęp do głowy państwa jako organu państwowego, który podejmuje kluczowe decyzje o alokacji posiadanych zasobów. Polityka państw poradzieckich oparta jest na dyskrecjonalnych powiązaniach pomiędzy różnymi grupami wpływu, zaś wspomniana rywalizacja wiąże się z możliwością zawłaszczania instytucji publicznych i wykorzystania zasobów publicznych jak prywatnych (procesy *state capture*). W związku z powyższym twierdzi się o „systemowym” charakterze korupcji, nepotyzmu i innych zjawisk, które z reguły interpretowane są jako patologie życia publicznego, a w państwach poradzieckich mają być trwałym i ugruntowanym historycznie elementem stabilizującym życie społeczne¹⁷.

Walki pomiędzy grupami interesów w okresie kształtowania się współczesnych systemów politycznych państw poradzieckich przejawiały się w licznych konfliktach pomiędzy władzą wykonawczą a ustawodawczą (konflikty te nie dotyczyły jedynie Turkmenistanu, gdzie legislatura od 1991 roku była pod pełną kontrolą egzekutywy). Ich źródłem było niedostosowanie pochodzących z czasów ZSRR ustaw zasadniczych do wyzwań okresu suwerenności oraz rywalizacja pomiędzy parlamentami a głowami państw o zakres kompetencji. We wszystkich wypadkach ogarnięte wolą „przywrócenia porządku” społeczeństwa opowiadały się za prezydentami, wyposażając go w dodatkową legitymację do działania. Konsekwencją przywoływanego faktu jest słabość władzy ustawodawczej, przejawiająca się w braku kontroli nad działalnością głowy państwa oraz dublowanie prerogatyw ustawodawczych przez prezydenta, fasadowość parlamentów, których członkowie są desygnowani przez obóz prezydencki.

Konflikty pomiędzy legislaturą a egzekutywą, zakończone sukcesem tej ostatniej, skłaniały politycznych liderów poszczególnych republik do dokonania reform konstytucyjnych, na mocy których potwierdzano dominującą pozycję ustrojową prezydenta wyposażonego w prawo wydawania aktów prawnych, ograniczano rolę parlamentu oraz pozostającego pod kontrolą głowy państwa rządu, wreszcie ograniczano lub wręcz eliminowano możliwość wszczęcia procedury odwołania prezydenta z zajmowanego stanowiska. Żadna z konstytucji poradzieckich nie przewiduje stanowiska wiceprezydenta, podkreślając monistyczny charakter przywództwa

¹⁷ R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej...*, s. 117–118, 128–129; H.E. Hale, *Patrimonial Politics...*, s. 39–47.

politycznego. W praktyce dominacja jednostki w systemie politycznym prowadzi do zjawisk w treści i formie zbliżonych do sakralizacji. Wartość prezydentury i rola głowy państwa w deklarowanym zapewnieniu suwerenności i ładu społecznego jest oceniana na tyle wysoko, iż wobec niej charakter wtórny posiadają normy prawne, w tym konstytucje, które w razie konieczności, wyznaczanej interesem prezydenta, mogą być zmieniane.

Rywalizacja o władzę toczy się w modelu gry o sumie zerowej. Grupy interesu dążą do monopolizacji dostępu do głowy państwa, w konsekwencji czego opozycja jest – o ile nie posiada, jak na Ukrainie, względnie trwałej własnej bazy zasobów – prześladowana. Wokół głów państwa wykształciły się partie proprezydenckie, pozbawione własnej tożsamości i programu politycznego, ograniczające się jedynie do popierania kierunku działań głowy państwa: „Jedinaja Rossija”, kazachski „Otan”, azerski „Yeni Azerbaycan”¹⁸. Wprowadzono prawne i pozaprawne środki maksymalnie utrudniające udział opozycji w życiu politycznym państw, w tym wprowadzenie progów wyborczych, skutecznie utrudniających wejście opozycyjnych ugrupowań politycznych do parlamentów. Następowoło przekształcenie opozycji w partie marionetkowe, sprawiające pozory wielopartyjności: m.in. Sprawiedliwa Rosja, Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, itd. W przypadku Uzbekistanu i Turkmenistanu walka z opozycją w momencie rozpoczęcia transformacji w zasadzie nie miała miejsca – przekształcenie partii komunistycznych w partie demokratyczno-narodowe zakończyło proces budowy systemu partyjnego. W Tadżykistanie walka z opozycją toczyła się pod hasłem walki z islamskim radykalizmem i zagrożeniem działalnością terrorystyczną.

Uzupełnieniem mechanizmu uniemożliwienia przejścia przez opozycję władzy drogą legalną jest wprowadzenie pełnej kontroli nad procesami wyborczymi, stworzenie mechanizmu kontroli i manipulacji rezultatami wyborów. Akt głosowania w takich warunkach został sprowadzony do formy sprawdzania lojalności społeczeństwa wobec władz oraz płaszczyzny rywalizacji władz lokalnych o doprowadzenie do jak najwyższego poparcia dla głowy państwa. Stosowane przez przywódców okresowe liberalizacje systemów i częściowe zwiększanie swobód obywatelskich (Białoruś, Kazachstan) były wykorzystywane jako mechanizm testowania opozycji i społeczeństwa.

Ograniczone reformy wolnorynkowe pozwalają na zachowanie kontroli nad społeczeństwem oraz utrudniają pojawienie się niezależnych

¹⁸ R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej...*, s. 135–136.

aktorów politycznych. Sterowana przez władze prywatyzacja stanowiła ważny element wzmocnienia systemów władzy prezydenckiej. Przeprowadzona w latach 90. przez polityczne elity przy braku społecznej kontroli prywatyzacja doprowadziła do powstania sieci zależności i uzależnienia biznesu od polityki. Kształtująca się oligarchia wyrażała żywotne zainteresowanie utrzymaniem politycznego *status quo*, widząc w nim nadzieję na utrzymanie zdobytej własności.

Cechy charakterystyczne rozwoju białoruskiego reżimu niedemokratycznego

Za jeden z kluczowych i obiektywnych czynników utrudniających petryfikację ustroju demokratycznego Białorusi wskazuje się faktyczny brak własnej państwowości przed 1991 roku, czyli swoistej „mapy drogowej”, która np. w przypadku republik nadbałtyckich stanowiła fundament restytucji instytucji państwowych. Wyobrażenia o stabilnym i efektywnym systemie politycznym w powszechnym przekonaniu Białorusinów kojarzą się z systemem radzieckim. Społeczne zapotrzebowanie na silne, gwarantujące określony poziom stabilności, rządy kojarzyły się szczególnie z epoką Piotra Maszerowa, sekretarza Komunistycznej Partii Białorusi w latach 1965–1980 i do tego archetypu odwołuje się zaplecze Aleksandra Łukaszenki, kreując jego wizerunek jako „dobrego gospodarza” (białorus. – *bački*)¹⁹. W okresie radzieckim na Białorusi nie wykształcił się ruch dysydencki, zaś w czasie późnej pierestrojki środowiska postępowe i narodowe skupiały wąskie kręgi inteligencji w większych ośrodkach miejskich²⁰. Współczesny system polityczny Białorusi w znacznym stopniu jest kontynuacją systemu radzieckiego. Jego głównymi atrybutami są, podobnie jak w przypadku ZSRR, nadmierna rola instytucji państwowych w życiu społecznym, centralizacja władzy, uprzywilejowana i słabo limitowana pozycja biurokracji. Centralnym elementem organizacji społecznej pozostaje władza państwowa, która kreuje i kontroluje inne instytucje społeczne²¹. Odtwarzane są nie tylko formy państwowe (w tym symbo-

¹⁹ Szerzej: R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016, s. 448–453.

²⁰ S.M. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe...*, s. 534–535.

²¹ Ю.С. Пивоваров, А.И. Фурсов, „Русская система” как попытка понимания русской истории, „Полис” 2001, nr 4, s. 38; А. Рябов, *Воспроизводимость политической системы*, [w:] М. Липман, А. Рябов (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007, s. 274.

lika państwowa i retoryka władz), ale też stosunki władcze i mechanizm rekrutacji elit.

Po uzyskaniu niepodległości przez Białoruś we wrześniu 1991 roku dominującą siłą polityczną była dawna nomenklatura stanowiąca najwyższe szczeble Komunistycznej Partii Białorusi. Opozycja narodowa, choć posiadała od 1990 roku niewielką reprezentację w parlamencie (10% mandatów) nie wpływała istotnie na najważniejsze decyzje dotyczące kierunku transformacji ustrojowej. Świadczy o tym fakt, iż zaplecze postkomunistycznego premiera Wiaczesława Kiebicza storpedowało w 1992 roku inicjatywę opozycyjnego Białoruskiego Frontu Narodowego w sprawie referendum dotyczącego skrócenia kadencji Rady Najwyższej, w efekcie czego białoruski parlament przetrwał w niezmienionym składzie aż do 1995 roku. W celu niedopuszczenia opozycji do udziału we władzy rządzący nie byli skłonni do skrócenia kadencji parlamentu oraz „zakonserwowali” radziecką strukturę organów władzy. Przyjęcie przez Radę Najwyższą w marcu 1994 roku nowej ustawy zasadniczej wprowadzającej instytucję prezydenta Białorusi miało być decydującym krokiem na drodze ku maksymalizacji władzy, eliminacji przeciwników elit rządzących oraz ku petryfikacji nowego reżimu bezalternatywnej władzy prezydenckiej. Na głowę państwa został namaszczony nieformalny lider postnomenklaturowej partii władzy – premier Wiaczesław Kiebicz. Nie uzyskał on urzędu, jednak elekcja Aleksandra Łukaszenki nie naruszyła w poważnym stopniu interesów dawnej nomenklatury wyższego i średniego szczebla. Uprawnia to do twierdzenia, że po 1991 roku doszło do kontynuacji a nie zerwania z radzieckim modelem rekrutacji elit politycznych, a w ślad za tym – z mechanizmami agregacji interesów i alokacji zasobów.

Polityka obozu postnomenklaturowego w latach 1991–1994 polegała na odwleczeniu w czasie decyzji o nowym kształcie reżimu politycznego przy zachowaniu zdolności określania kierunku transformacji. Wstrzymana została prywatyzacja, miało miejsce zamrożenie komunistycznego modelu stosunków społecznych. Tym samym Białoruś nie doświadczyła tak poważnych wstrząsów wewnątrzpolitycznych jak inne republiki poradzieckie. Taktykę zmierzającą do udaremnienia rozwoju autonomicznych i niekontrolowanych grup interesu utrzymał po zwycięstwie w wyborach w 1994 roku obóz A. Łukaszenki²².

Ograniczona prywatyzacja oraz utrzymanie stosunkowo rozbudowanego systemu wsparcia socjalnego gwarantuje utrzymanie względnie

²² S.M. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe...*, s. 538.

stabilnego poparcia społecznego. Sprzyjająca przez lata koniunktura gospodarcza sprawiała, że białoruska biurokracja – wykorzystując instrumenty ekonomiczne w sferze społecznej (ulgi i zniżki w zakresie usług komunalnych, pomoc socjalna) – zwalniała się od odpowiedzialności politycznej za swoją działalność. Obóz A. Łukaszenki nie zdecydował się na odbudowę partii komunistycznej (która po cofnięciu decyzji o jej delegalizacji funkcjonowała jako dwie partie skupiające różne frakcje białoruskich komunistów), ani stworzenie własnego ugrupowania, które stanowiłoby „partię władzy”. Za białoruską specyfikę należy uznać bezpartyjny charakter jej polityki (istniejące ugrupowania, nawet wspierające prezydenta, odgrywają marginalną rolę i zdobywają wyłącznie pojedyncze mandaty w parlamencie) oraz plebiscytarność²³.

Kryzys konstytucyjny lat 1995–1996 i walka o władzę pomiędzy prezydentem i parlamentem wpisywała się w ciąg podobnych wydarzeń w innych republikach postradzieckich, mających miejsce w latach 1992–1993²⁴. Spóźnienie było pokłosiem późniejszego wprowadzenia instytucji prezydenta do białoruskiego systemu politycznego. Kryzys powyższy miał dużo łagodniejszy przebieg niż w innych państwach byłego ZSRR. Jego konsekwencją było zmarginalizowanie grup interesu, które kontestowałyby (na niwie aksjologicznej czy ekonomicznej) działalność prezydenta A. Łukaszenki i jego otoczenia oraz wprowadzenie mechanizmu rekrutacji elit zbliżonego do modelu radzieckiego²⁵. Silna formalna i nieformalna pozycja prezydenta manifestuje się też w słabości systemu partyjnego Białorusi oraz faktycznym braku grup oligarchicznych (co wyraźnie odróżnia Białoruś od takich państw jak Rosja, a zwłaszcza Ukraina).

W reżimach neopatrymonialnych rywalizacja grup oligarchicznych na niwie politycznej znajduje odzwierciedlenie w systemie partyjnym, który stanowi reprezentację ich interesów. Specyfiką Białorusi jest wspomniana słabość miejscowej oligarchii i niedorozwój systemu partyjnego. Oznacza to, że system polityczny tego państwa w paradygmacie neopatrymonialnym klasyfikować można jako neopatrymonializm biurokratyczny. Sieci klientelistyczne tworzą w nim nie wpływowi biznesmeni, którzy w kontaktach politycznych upatrują korzyści materialnych (*rent-seeking*), lecz wyżsi rangą urzędnicy. Dysponują oni wyłącznie dobrami publicznymi, a nie prywatnym majątkiem, stąd ich autonomia wobec głowy państwa

²³ Szerzej: R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi...*, s. 453–464.

²⁴ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 2 (7), s. 105.

²⁵ Szerzej: R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi...*, s. 464–466.

jest ograniczona. Po ewentualnej utracie stanowiska nie posiadają poważniejszych zasobów, by dążyć do odzyskania wpływów i stanowić opozycję dla grup utrzymujących się przy władzy (w odróżnieniu np. do Ukrainy, gdzie klany oligarchiczne stanowią o dynamice systemu partyjnego)²⁶.

Na tle innych państw poradzieckich za ważną cechę obecnego reżimu politycznego na Białorusi należy uznać jego antymodernizacyjny charakter. Cykliczne kampanie mobilizacji społeczeństwa mają na celu odnawianie legitymacji elit władzy, jednakże ich potencjał wydaje się słabnąć²⁷. W świetle powyższego utrzymanie władzy w obecnym modelu może dokonać się kosztem: a) zaostrzenia konfliktu pomiędzy rządzącym obozem A. Łukaszenki (w dużym stopniu pochodzącym z elit nomenklaturowych) a opozycją narodową i komunistyczną, do której mogą dołączyć dotychczas niezaangażowane w politykę środowiska inteligencji i drobnych przedsiębiorców; b) nasilenia prawno-administracyjnych zabiegów mających na celu rozbitcie struktur opozycji, odmowę rejestracji niezależnych kandydatów w wyborach, kontrolę środków masowego przekazu, indoktrynację społeczeństwa (poprzez ideologię państwową); a także łamanie praw człowieka i zastraszanie.

Perspektywy dalszej ewolucji poradzieckich reżimów niedemokratycznych

Rozwój systemów politycznych państw powstałych na gruzach ZSRR wskazuje na istnienie określonej logiki oraz trwałości w procesie ich rozwoju politycznego. Ewolucja systemów politycznych państw poradzieckich sprawia, iż niektóre z nich ukończyły pewien cykl rozwoju, innymi słowy zakończyły określony etap w swojej najnowszej historii politycznej. Ze względu na specyfikę poradzieckich systemów autorytarnych, której głównym komponentem jest istnienie bezalternatywnej władzy prezydenckiej, państwa w których dokonała się alternacja na najwyższym urzędzie państwowym są swoistą awangardą w rozwoju systemów politycznych państw obszaru byłego ZSRR. Rozwój wypadków po alternacji na szczytach władzy w takich państwach jak Ukraina, Uzbekistan, Armenia, Kirgistan i Turkmenistan może – choć nie musi – stanowić przykład,

²⁶ Szerzej: R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej...*, s. 154–159.

²⁷ Dowodem mogą posłużyć zamieszki, do których doszło w 2017 roku w 99. rocznicę powstania Białoruskiej Republiki Ludowej. Spotkały się one z niejednoznaczną oceną nawet wśród części politycznych elit Białorusi.

w jakim kierunku będą zmierzać pozostałe republiki. Przytoczone przykłady: Ukrainy po dwóch zmianach rządzących: wygranych Wiktora Juszczenki i Wiktora Janukowycza, Gruzji po objęciu władzy przez Mikheila Saakaszwili, następnie Georgija Margwelaszwili, Kirgistanu po obaleniu Askara Akajewa i następnie Kurmanbeka Bakijewa oraz Turkmenistanu po śmierci Turkmenbaszy i Uzbekistanu po śmierci Islama Karimowa wskazują na dwie alternatywne drogi rozwoju systemów poradzieckich po zakończeniu danego cyklu, związanego z aktywnością polityczną obecnego przywódcy oraz wzrostem współzależności ze środowiskiem międzynarodowym. Tym samym analizowane państwa mają przed sobą dwie alternatywne drogi rozwoju: powolne przejście ku elementom demokracji lub konsolidację autorytaryzmu²⁸.

Wariant pierwszy oznacza „turbulentną demokratyzację”, polegającą na stopniowym wdrażaniu reform demokratycznych oraz łagodzeniu zjawisk autorytarnych w wyniku zacieśniania kontaktów z Zachodem, zwłaszcza na gruncie gospodarczym. Wariant powyższy głównie dotyczy europejskich państw obszaru, wobec których Unia Europejska występuje jako siła normatywna, warunkująca rozszerzenie kooperacji od dokonywania reform. Impulsem do zmian były w tych państwach społeczne wystąpienia w odpowiedzi na kolejne fałszerstwa rezultatów wyborów. Ważne, że w okresie lat 2012–2016 stopniowe kroki ku liberalizacji ustroju nastąpiły w republikach środkowoazjatyckich. Choć jest przedwcześnie, by mówić o trwałej tendencji, nie będzie nadużyciem konstatacja, że niektóre społeczeństwa poradzieckie w procesie rozwoju osiągają określony poziom „masy krytycznej”, wyrażający się jakościową zmianą w podejściu do polityki i postrzeganiu roli władzy państwowej. Społeczna niezgoda na kontynuowanie polityki władzy bezalternatywnej stawia te państwa w obliczu jakościowo nowego etapu rozwoju systemu politycznego, w którym powrót do poprzednich praktyk autorytarnych będzie, jeśli nie niemożliwy, to znacznie utrudniony.

Wariant drugi – autorytarny *remake* dotyczyć będzie pozostałej części obszaru poradzieckiego, zwłaszcza Rosji i takich państw Azji Środkowej jak Turkmenistan i Tadżykistan, gdzie w dużo mniejszym stopniu zauważalne są impulsy modernizacyjne, a rozwój społeczny opiera się na aktualizacji własnych wzorców kulturowych. Zmianom w kierunku demokratyzacji dodatkowo nie będą sprzyjać utrzymujące się konflikty

²⁸ Scenariusze takie już przed dwoma dekadami prezentował m.in.: B. Parrott, *Perspectives on postcommunist democratization*, [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*, Cambridge 1997, s. 7.

regionalne oraz zacieśnianie się więzi państw muzułmańskich z cywilizacją islamu. Wspomniany *remake* polegać będzie na niewielkich zmianach wywołanych nieuniknionymi przetasowaniami na szczytach władzy. Neopatrymonialne mechanizmy sprawowania władzy, oparte na rozbudowanych sieciach klientelistycznych, wydają się trwałym mechanizmem artykulacji i agregacji interesów społecznych i nie podlegają zmianom. Są swoistym paradygmatem funkcjonowania tych społeczeństw. W analizowanym przypadku wymiana pokoleniowa na szczytach władzy, nawet jeśli miałyby się dokonać w ramach jednej rodziny lub uprzywilejowanej koterii, przyniesie nowe akcenty w polityce i życiu społecznym. W przypadku Białorusi należy zakładać zaistnienie wariantu pierwszego. Petryfikacja świadomości narodowej, wzrost zamożności społeczeństwa oraz oddziaływanie Unii Europejskiej można postrzegać jako elementy, które będą transformować kulturę polityczną Białorusinów.

STRESZCZENIE

Ponad ćwierć wieku od rozpadu ZSRR procesy transformacji politycznej w państwach powstałych w jego miejsce wskazują na ich własną specyfikę, która nie mieści się w paradygmacie „trzeciej fali demokratyzacji”. Artykuł przedstawia główne cechy transformacji politycznej państw poradzieckich, następnie zaś konfrontuje je z przypadkiem Białorusi. Autor wskazuje, że pewne trudności badacze związane z przemianami państw poradzieckich mogą być przełamane przy użyciu perspektywy neopatrymonialnej. Klasyfikuje on Białoruś jako reżim biurokratyczny, w którym wiodące role dynamizujące system polityczny odgrywa nie oligarchia, lecz aparat urzędniczy.

Rafał Czachor

UNDEMOCRATIC TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF POST-SOVIET POLITICAL SYSTEMS AND THE CASE OF BELARUS

It has passed over a quarter of a century from the collapse of the Soviet Union and the political systems of the new states that have emerged in 1991 demonstrate own features which can not be classified as a ‘third wave of democratization’. The paper discusses main features of the transformation of post-Soviet political systems and pays particular attention to the case of Belarus. The author argues that some problems in investigation of that matter can be overcome by a neopatrimonial

paradigm. From such point of view, thus leading roles in the politic of Belarus play not oligarchy but state officials, it is classified as a bureaucratic regime.

KEY WORDS: *democratization, authoritarianism, neopatrimonialism, post-Soviet countries, Belarus*

Bibliografia

- A. Agh, *Globalization and Central-East European Countries' Democratization: The Fourth Wave*, [w:] R. Markowski, E. Wnuk-Lipinski (red.), *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*, Warszawa 2001.
- G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture Revisited: An Analytical Study*, Boston 1980.
- A. Antoszewski (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006.
- T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 2 (7).
- R. Czachor, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw porażonych*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2015, nr V/II.
- R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.
- R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016.
- S.M. Eke, T. Kuzio, *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*, „Europe-Asia Studies” 2000, vol. 52, nr 3.
- G. Ekiert, J. Kubik, M.A. Vachudova, *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, vol. 7, nr 21.
- H.E. Hale, *Patrimonial Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge 2015.
- S.E. Hanson, *The Evolution of Regimes: What Can Twenty-Five Years of Post-Soviet Change Teach Us?*, „Perspectives on Politics” 2017, vol. 15, nr 2.
- A. Ilkhamov, *Neopatrimonialism, factionalism and patronage in post-Soviet Uzbekistan*, [w:] D.C. Bach, M. Gazibo (red.), *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, London 2012.
- J. Linde, *Into the gray zone. The recent trend of “hybridization” of political regimes*, „QoG Working Papers” 2009, nr 7.
- J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996.
- M. McFaul, *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in Postcommunist World*, „World Politics” 2002, vol. 54, nr 2.
- G. O'Donnell, P. Schmitter, *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*, Baltimore 1986.
- B. Parrott, *Perspectives on postcommunist democratization*, [w:] K. Dawisha, B. Parrott (red.), *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*, Cambridge 1997.
- P. Roeder, *Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes*, „Post-Soviet Affairs” 1994, vol. 10, nr 1.
- D. Rustow, *Transitions to Democracy*, „Comparative Politics” 1970, nr 2.
- A. Wilson, *Belarus: The Last European Dictatorship*, Yale 2011.

- А.Г. Лукашенко, *Стратегия будущего*, [w:] А.Г. Косинец и др. (red.), *Первый съезд ученых Республики Беларусь: сборник материалов. Минск 1–2 нояб. 2007 г.*, Минск 2007.
- А. Мельвиль, *О траекториях посткоммунистических трансформаций*, „Полис” 2004, nr 2.
- Ю.С. Пивоваров, А.И. Фурсов, „*Русская система*” как попытка понимания русской истории, „Полис” 2001, nr 4.
- А. Рябов, *Воспроизводимость политической системы*, [w:] М. Липман, А. Рябов (red.), *Пути российского посткоммунизма. Очерки*, Москва 2007.
- Д.Е. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010.